КОНСТИТУЦІЯ П. ОРЛИКА НА ТЛІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

О. СТРУКЕВИЧ

Серед надбань української політичної культури, що, безперечно, збагатили скарбницю світової культури, одним з найцінніших є Конституція П.Орлика від 5 квітня 1710 р. Нам не видається дивним той факт, що у континентальній Європі саме Україна започаткувала справу конституціоналізму. Адже дана ідея як здобуток європейської цивілізації виникла з потреби обмежити грунтовану на силі традиції владу короля, свавілля представників тогочасної державної адміністрації. Зіткнення традиції з прагненням до встановлення взаємин між соціально-політичними суб'єктами на базі певних зафіксованих у юридичних документах норм можна продемонструвати на прикладі Великої Хартії вольностей 1215 р., конституції США, низки європейських конституцій, започаткованих Великою французькою революцією. Легко помітити, що конституціоналізм скрізь супроводжував революційні перетворення, які заперечували чи, принаймні, не могли бути реалізованими у межах регулювання взаємин між учасниками політичного життя за допомогою традицій.

Внаслідок Національної революції в Україні розпочалися процеси формування нової державності. А вони у правовій сфері, на думку дослідників історії держави і права, здійснюються як «перехід від норм звичаєвого права, до норм, створених державою».[1] Даний природно-історичний процес в Україні поєднався з політико-культурними позиціями старшинства на правове регулювання взаємин та на договірність. Пригадаємо, що у внутрішньополітичному аспекті договірність у Гетьманщині бачилася як взаємна присяга гетьмана і Війська на дотримання своїх чітко окреслених обов'язків стосовно контрагента. У підсумку, ідея конституціоналізму вперше на європейському континенті була реалізована в Українській козацькій державі не випадково, а закономірно: внаслідок реалізації у ході Національної революції загальноєвропейської потреби у регулюванні стосунків, що вийшли за межі традиції, як це було зроблено і європейськими суспільствами (включаючи й цивілізаційно похідне від них суспільство США) у ході власних революційних перетворень.

Зруйнування на термінах України політичної системи Речі Посполитої поставило на порядок денний потребу регулювання взаємин між власною державною центральною владою і суспільством, між ними та царем як протектором, між суспільними станами та верствами. Запровадити Конституцію на засадах козацького звичаєвого права було б актом неадекватності. Регулювання суспільно-політичних відносин за допомогою козацької традиції було ще можливе до того часу, поки політична окремішність не виходила за межі станового автономізму. З побудовою власної держави неспроможність традиції було компенсовано витворенням державних конституційних норм. Спочатку їх передвісником стали договірні статті щодо внутрішнього життя суспільства між гетьманами і московськими царями. Насамперед – Переяславсько-Московський договір, який, з огляду на закладені у ньому зерна конституціоналізму, М.Грушевський називав «конституційною хартією» України і порівнював її з англійською «Великою хартією вольностей» 1215 р. Закладена у статтях ідея конституціоналізму врешті знайшла своє втілення у формі й змісті цілісного юридичного документа, відомого під назвою «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (неофіційні назви: Конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р., Бендерська консгитуція – за місцем її написання й прийняття). Завівши мову про українську історичну першість у царині конституціоналізму, хочемо підкреслити, що Україна започаткувала традицію писаної конституції, але не конституціоналізму взагалі. Не слід забувати, що Великобританія має неписану конституцію, що своїми коренями сягає 1215 р. Випереджають конституцію П.Орлика й такі документи конституційного змісту, як Хабеас корпус акт та Біль про права, прийняті англійським парламентом відповідно у 1679 та 1689 рр.

Зазначимо також, що не всі дослідники «Пактів і конституції прав та вольностей Війська Запорозького» безапеляційно визнають за конституцію. Так, наприклад, академік М.П.Василенко, поряд з назвою «Конституція Пилипа Орлика ще частіше використовував терміни «пакти», «договір», а також формулювання «договір конституційного характеру».[2] І вченого можна зрозуміти. Щоб даний документ визначити як конституцію, треба мати критерії визначення конституціоналізму як суспільно-політичного і правового явища. Сучасна правова наука під конституціоналізмом розуміє суспільно-політичну і правотворчу діяльність, зміст якої визначають такі три обов'язкових компоненти, як права і свободи громадян, представницьке правління, принцип розділення влад.[3] Оскільки документ, іменований «Пакти й конституції прав та вольностей Війська Запорозького, містить всі три складові, то ми маємо всі підстави називати його конституцією у повному розумінні цього слова.

Щоб не дублювати досліджень в царинах історії суспільно-політичної думки й теорії держави та права, ми пропонуємо зосередитися на політико-культурному зрізі даного питання. Вслід за Е.Кінаном політичну культуру ми розглядатимемо як «той комплекс вірувань, практик та очікувань, який – у сприйнятті соціального суб'єкта – надає порядку і значення політичному життю і дозволяє його носіям створити як глибині передумови та моделі їхньої політичної поведінки, так і форми та символи, в яких вона артикулюється».[4]

У межах політичної культури ми виокремлюватимемо поняття «орієнтації» – установки. базовані на системі уявлень суб'єкта про мету і засоби політичної дії; або – характеристики політичного самовизначення суб'єкта стосовно проявів політичного життя. Вживатимемо також поняття «позиції» – «розвинуті орієнтації, що визначаються більшою стійкістю, раціоналізмом, відрефлексованістю, нижчою емоційною насиченістю і зумовленістю».[5]

Завершуючи зі вступними зауваженнями, наголосимо, що Конституція П.Орлика нами розглядається як надзвичайно цінний документ для вивчення політичної культури еліти України-Гетьманщини. Якби раптом так сталося, що якомусь, за формулюванням Дж.Оруела, «міністерству правди» вдалося б знищити чи сфальсифікувати всі документи з історії України-Гетьманщини, то однієї Конституції вистачило б, щоб відновити рівень і сутність оцінок українською елітою природи тогочасного світу, українського суспільства, власних місця й ролі у них. Щоб не виникало ніяких непорозумінь стосовно нашого методу опрацювання джерельного матеріалу, хочемо зауважити, що культуру ми схильні розглядати як спосіб соціального життя, котрий об'єднує всі види людської діяльності і позабіологічно витворені

механізми її регулювання, забезпечуюючи єдність поділеного суспільства. Звідси проявами політичної культури є те, що працює на зміцнення, а не руйнування суспільства. Зрештою, зазирнемо до будь-якого підручника, словника, енциклопедії, і ми знайдемо там переконливі докази того, що культура – явище соціальне і виконує у суспільстві функцію інтегральну.

Саме такий підхід був характерний для В.Липинського – першого вітчизняного інтерпретатора поняття «політична культура». Визнаючи, що «твором історії єсть однаково як і те, що єднає людей, такі те, що їх роз'єднує», вчений наполягав: коли доводиться вести мову про певний якісно внзначений «людський колєктив», то його слід розглядати як результат «історичного наростання і розвитку... іменно конструктивних, а не деструктивних, іменно організуючих, а не руйнуючих політичних вартостей». Звертаючись до аналізу документа, насамперед зазначимо, що Конституція дозволяє нам визначитися з питанням про сприйняття старшиною рівня політичної окремішності та суб'єктності України на міжнародній арені. З погляду реалізацій ідеї державності, дане питаиня розглядається нами як центальне і документ дає всі підстави стверджувати, що політична еліта України була зорієнтована на вибудування суверенного суспільства.[6]

Цінність* суверенітету як складова політико-культурного комплексу українських старшин чітко представлена вже в в преамбулі Конституції. Тут ми, зокрема, зустрічаємо таку складову налаштованості на суверенітет як чітке політико-ідеологічне та історичне обгрунтування потреби національного визволення. Автори конституції своє обгрунтування розпочинають з того, що народ хозарський (або ще: козацький, руський; для авторів документа всі три етноніми є назвою українського народу) здавна був вільним, державним та рівноправним на міжнародній арені: «Отак і народ козацький, дальній за відважний, раніше званий Хозарським, спочатку піднісся безсмертною славою, широкимн володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійськнй) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ним міцним союзом...»[7]

Апелюючи до природного права кожного народу на свободу, культурно-релігійну самобутність та життя за власними уявленнями про влаштування суспільного життя, автори Конституції обгрунтовували право українців на звільнення від тогочасних польських властей: «...Народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православиу, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького...» Факт добровільного прийняття гетьманом протектатури Московського Царя старшини-автори Конституції ні в якому випадку не розглядали як добровільне зречення власної політичної окремішності та суб'єкт-ності. Вони підкреслювали: це сталося за умови, що Війська Запорозьке** і «вільний (тут і далі підкреслення наші – О.С.) народ Руський» залишатиметься «при непорушних правах законів та вольностей».[8]

Оскільки з часом «Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запорозьке його вольностей... призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ», то він отримав законне право опору, яким користувався, підкреслювали автори, завжди: «...Щоразу, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував. Саме з цих позицій автори Конституції пояснювали політичний вибір І.Мазепи восени 1708 р. Зазначимо, що до усвідомлення права законного опору та до обгрунтування ідеї національного визволення автори Конституції прийшли не першими і не останніми в історії Гетьманщини. Пригадаємо хоча б звернення І.Виговського до європейських монархів. Проілюструвавши на багатьох прикладах своє бачення сутності московської політики щодо України, гетьман підводив їх до висновку: «Отак виявляється хитрість і підступність, хто спочатку через нашу внутрішню і громадянську війну, а потім відкрито власною зброєю готує нам ярмо рабства, хоч ми його не заслужили. Для уникнення цього, виходячи з нашої невинності і закликаючи на допомогу Бога, ми змушені були і мусимо тепер чинити законний захист і просити допомоги в сусідів заради свободи».[9]

Своїм природним правом на захист пояснювали причини війни з Москвою і генеральні старшини І.Виговського. В листі до царя від 25 липня 1659 р. вони, зокрема, вказували, що цар замість того, щоб, відповідно до прохань старшини, допомогти «міжусобицю усмирити, «в Україну свої раті прислав, які фортеці, міста, містечка, села в ніщо перетворили. людей кілька десятків тисяч в полон похапали, церкви Божі розорили і багато вчинили образ» та 12 тижнів тримали в облозі Конотоп.[10]

Далі старшини ще .з більшою відрефлексованістю права на самозахист як самого фізичного існування, так і чинного суспільно-політичного устрою додавали: «А і в тому велику немилість в. ц. в-ті пізнаємо, що не тільки сам багато ратей на нас вислав, але й окремих царів на нас закликав, знати, згубити нас хочучи, що із грамот в. ц. в-ті, які нам дісталися, вирозуміли ми, дивуючись тому добре, що любо військо запорозьке не протягом єдиного часу короні польській противилося і за вольності свої з нею воювали, проте через кілька сот років не знали такого в краях своїх спустошення, про яке нині від православних ратей оглянувши, сльозами обливати буде; що ж чи б і за колишнього часу чи могло б бути і не побажав би в. ц. в-ть задовольнити, ми Богом засвідчуючись невинно і за вольності наші стояти будемо».[11]

Орієнтації на природне право чинити опір згубній щодо себе політиці монарха-протектора пережили й саму Українську козацьку державу. Так, зокрема, автор «Історії Русів» вустами І.Брюховецького, пояснюючи причини обурення всієї Гетьманщини з приводу укладення Москвою Андрусівського договору, казав цареві: «Отже, закріпляти його (народ – О.С.) або іншому дарувати ніяк і ніхто не має права, і в противному разі готов він знову боронити себе зброєю до крайньої межі і радше погодиться вмерти із зброєю в руках, як зносити ганебне ярмо від ворогів своїх. І се є істинно і незмінно, о Царю!»[12]

Неодмінною складовою зорієнтованості на суверенітет є турбота про територіальну цілісність та недоторканість кордонів своєї країни. У політичній культурі українських старшин ці прояви набули особливої значущості і виросли до окремої політико-культурної цінності – соборності. Її виокремлення передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена територій, заселені своїм етносом. Дана орієнтація супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої воєнної могутності, і за часів втрати будь-якої спроможності самостійно її реалізувати. Орієнтація на соборність лежала біля самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1643 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прий-

* Під терміном «цінність» ми розумітимемо переконання політичного суб'єкта щодо суспільно значущої мети, досягнути якої він має.

** Військо Запорозьке – офіційна назва Української козацької держави або України-Гетьманщини. Не плутати з Військом Запорозьким низовим – офіційною назвою Запорожжя, Запорозької Січі.

няти під свою протекцію «...Україну, Білу Русь. Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...»[13] Переживши часи Революції та Руїни, цінність соборності продовжувала хвилювати свідомість української політичної еліти і в часи відносної суспільно-політичної стабільності. Як сформулював І.Самойлович 1 грудня 1682 р. в інструкції В.Кочубею – послу до царя: «Однак цей увесь край Дніпра (Правобережжя – О.С.) стать нам в пам'яті нашій».[14] Гетьман зобов'язував посла нагадати, що Україна піддалася царю, перебуваючи «в досконалій своїй повноті не тільки від Польської землі по річку Случ і по місто Кам'янець, а від Волоської землі по річку Дністро широта її простягалася, але і від Литви вглиб свої широко мала кордони». Окремо він підкреслював, що до «тогобічної Дніпра сторони» мають належати «Поділля, Волинь, Підгір'я, Підляшшя і вся Червона Русь, в яких славні і старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Ізяслав, Корець та інші знаходяться».[15] Очевидно, що гетьман не полишав сподівань, принаймні в історичній перспективі, повернути ці території до складу України. Тому й включив до інструкції фразу: «Проте .залишаємо теє до щасливішого часу».[16]

Природно, що ідея соборності однією з перших представлена у Конституції П.Орлика: «Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, Славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтверджені силою договорів». Гетьману ставилося в обов'язок, опираючись на протектора, всіма можливими засобами домагатися втілення цих завдань: «Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії».[17]

Обов'язковою складовою налаштованості на суверенітет є прагнення еліти здійснювати у нею ж політично організованому суспільстві яким не обмежуване право правління. Саме так, власне, і витлумачується тєрмін «суверенітет» – верховне право правити. Дана зорієнтованість стала складовою політико-культурного комплексу старшин з часу виникнення держави. З огляду на уже добру обізнаність істориків й читачів з висловлюваннями Б.Хмельницького, хотілося б проаналізувати у визначеному нами контексті слова представника низового ешелону старшини сотника С.Вейчика, сказані у квітні 1651 р. севському воєводі Т.Щербатову. Сотник дорікав воєводі: «Пишеш до нас, у нашу землю», однак «не до нас пишеш, [а] до старост та підстарост, котрі уже третій рік як за Віслу поутікали. А до господаря нашого не пишеш, пана Богдана Хмельницького, гетьмана всього Війська Запорозького, і пане Мартина Небаби, полковника чернігівського, також Війська Запорозького». Дану частину листа, як представник еліти, у його самосприйнятті рівної московській, сотник завершував повчанням. «Тоді живіть з нами подружньому і знайте як писати».[18]

Проте головним свідченням утвердження ідеї суверенітету у цьому листі є навіть не вимога сприймати нову українську еліту рівною московській. Найвагомішим, з нашого погляду нюансом, що засвідчував факт утвердження старшинства в ідеї суверенно здійснювати свою владу, було висловлення сотником переконаності щодо виключних прав української еліти забезпечувати порядок на власній території стосовно усіх соціальних суб'єктів, включаючи іноземних підданих. С.Вейчик вимагав від севського воєводи: «...Живіть з нами по-дружньому, а справедливість чиніть із своїх людей нашим людям. А в нас, що себе [про]штрафлять, то і ми будемо справедливість скутечну чинити, бо винного завше треба карати».[19] Повну реалізацію суверенітету як політико-культурної цінності, насамперед у внутрішньополітичному аспекті, передбачав Переяславсько-Московський договір 1654 р. Він налаштовував старшинську еліту на застосування в Україні виключно норм власного права при власній судовій системі: Насамперед звели Твоя Царска Величносте підтвердити права і вольності наші військові. як од віку бувало у війску Запорозькому, що Своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і судах, щоб ні Воєвода, ні Боярин, ні Стольник в суди військові не вступався, але від старійших своїх щоб товариство суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два третього повинні судити».[20] Якщо до цього додати і поставлену перед царем вимогу про збереження усіх прав і вольностей для усіх інших станів, то ми отримаємо сприйняття старшинами українського соціуму як соціуму верховного і повновладного на своїй території у здійсненні власного права щодо усіх актуальних тоді аспектів внутрішньої політики: судівництва, адміністрування, майнових стосунків. Факт наявності чітких орієнтацій на суверенітет, зокрема, на такий його значущий прояв, як самостійне забезпечення порядку у своєму суспільстві, відверто зафіксував стольник В.Кікін, що перебував у Чигирині протягом 23 серпня – 3 вересня 1657 р. З'ясовуючи як поставляться представники українського старшинства до запровадження в краї воєводського урядування, 24 серпня він мав розмови більше ніж з десятьма сотниками. Від свого імені, як він чітко фіксував у статейному списку, стольник казав старшинам: «Краще б те було, щоб у них у війську запорозькому були в значних містах ц. в-ті воєводи, для того, щоб про те чуючи неприятелі, були настрашені, та й поміж них у війську ніякого дурна і бунтів не було». З приводу таких пропозицій сотники відповідали: «... А що поміж нами у війську і починаються які бунти від злих людей, і у нас тим людям, від кого починаються розрухи і бунти, буває карність». Тобто старшини дали зрозуміти стольнику, що підтримували порядок у власному суспільстві вони здатні й готові самі, без представників іноетнічної еліти. До такого висновку прийшов і стольник: «І з тих слів зрозуміло, що вони начальні люди того не захочуть, щоб бути у них в містах ц. в-ті воєводам».[21]

Таку спрямованість витримували й усі наступні гетьмани та їх старшинське оточення. Такою ж бачилася роль української еліти стосовно управління власним суспільством і авторам Конституції. Для цього передбачалося заснування Генеральної Ради. де б політичні рішення «про цілісність Батьківщини. про її загальне благо й про всі публічні справи» мали б приймати на спільному обговоренні генеральні старшини, полковники, генеральні радники (обрані до Генеральної Ради, представники від рядового козацтва полків), гетьман а також посли від Війська Запорозького низового. Документ передбачав прийняття і поточних рішень. У міжсесійний період це мали робити гетьман і генеральні старшини.[22]

Як бачимо, старшини виключали будь-які можливості для представників іноетнічних еліт, їх найвищих репрезентантів брати участь у прийнятті рішень, що стосувалися б Гетьманщини. Таким чином Конституція П.Орлика самим своїм існуванням доводить, що українська політична еліта була спрямована на суверенітет як мету суспільно-політичного руху. Яскравим проявом зорієнтованості на суверенітет є природна потреба виступити суб'єктом міжнародної політики. Автори Конституції такий стан речей сприймали настільки природним, що навіть і не прагнули якось особливо декларувати право України бути рівноправним суб'єктом міжнародного життя. І документ більше зосереджений на питаннях втілення, а не декларування цього права. Це чітко фіксується фактом наявності у Конституції пункту про необхідність встановлення братерського союзу з Кримом. Твердження про зорієнтованість на суверенітет потребують детального розгляду теми протекції,

яка звучить уже в преамбулі. Щоб відповісти на це питання, ми маємо врахувати, що тодішні міжнародні і міждержавні взаємини грунтувалися на прагненні кожної держави поставити собі в залежність усі сусідні народи. Звідси явлення про гарантоване від нападу сусідів життя набували егоїстичного змісту. Щоб залишатися у безпеці, тобто не стати об'єктом насильства із-зовні, потрібно самому підкорити, ослабити, тримати у страху своїх сусідів. Тому повівши боротьбу за своє окремішне політичне існування, українська політична еліта, щоб убезпечити себе від зовнішньої агресії, а отже і гарантувати своє панівне становище у суспільстві, могла діяти двома шляхами: або мобілізувати суспільство на подолання усіх можливих зовнішніх ворогів, і таким чином позбавити їх можливості нападати, або знайти покровителя, який гарантував би можливість об'єднаного захисту від потужніших нападників. Оскільки заново створений соціально-політичний організм не мав достатніх сил для гарантування власної безпеки першим шляхом, альтернативою залишаюся шукати протектора-оборонця. Така політико-культурна орієнтація була природною і повністю відповідала тоточасним уявленням про міждержавні стосунки та засоби захисту власних інтересів.

Ще 1632 р. Ю.Немирич у «Розмові про московську війну», опублікованій в Парижі, писав: «...Дуже важко народові без союзників і приятелів, коли він мусить покладатися тільки на власні сили. І хоч такий народ буде навіть дуже героїчний і громитиме своїх ворогів, то все ж таки він повинен собі шукати приятелів і союзників, а також допомоги».[23] Саме таким шляхом, ми знаємо, пішов Б.Хмельницький. Нічого дивного і неприродного у такій поведінці гетьмана війська Запорозького не вбачав і головний його історичний опонент Ян Казимир. У листі до австрійського цісаря Фердинанда III від 4 грудня 1650р. він писав: «Досвід переконав його, що одинокий спосіб привести козаків до послуху є сила оружя, але їхні зв'язки заграничними князями, головно з Портою, роблять їх так могучими».[24]

З огляду на зміст зовнішньополітичної діяльності лідерів Національної революції та визвольного руху ми погоджуємося з думкою визнаного знавця міжнародного права й історика Л.Окиншевича. Вчений виходив з тези, що плани пошуків» протекції" чужоземного монарха «у дуже багатьох випадках прикривали собою – зважаючи на скрутний і складний зовнішньо-політичний стан., – свідоме стремління до утворення незалежної держави».[25]

Зі стабілізацією політичного існування Гетьманщини, втілення орієнтацій на забезпечення за допомогою монаршої протекції своїх прав і вольностей, а отже й політичної окремішності та незалежності стало обов'язковою складовою взаємин української еліти з незалежними монархами. Це, зокрема, видно з уже цитованої інструкції І.Самойловича В.Кочубею: «Усьому світу те явно. що пресвітлому монарху... покійний Богдан Хмельницький гетьман з військом запорозьким і з усім народом малоросійським вдалися під високу його монаршу державу заради заступлення православної християнської грекоруської віри... і заради оборони своїх військових і народних вольностей». Цар же, пояснювалося далі, «прохання прийнявши», «поволив в бажану їм свою монаршу преміцну і богом охоронену оборону пригорнуги».[26]

Правоту поглядів Л.Окиншевича засвідчує й 2-га стаття Конституції 1710 р., де Карл XII визнається «захисником і протектором нашим» саме зважаючи на те, «щоб Його Священна Величність та його нащадки... і надалі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів».[27] Завівши мову про протекцію, ми хочемо звернути увагу читачів на той факт, що надання протекції-оборони ніколи не розцінювалося українською елітою як користь виключно для протегованих за рахунок шкоди у людських та матеріальних ресурсах країни монарха-протекгора. У документах збереглося дозволі прикладів, щоб переконатися, що українська еліта розглядала справу протекції крізь призму уявлень про спільну користь сторін. Пояснюючи й спонукаючи московського царя до допомоги, І.Брюховецький, наприклад, використовував для цього образ «переддверря». 2 березня 1666 р. вже не вперше закликаючи до надання «царської допомоги» гетьман писав: «Кожний тоді господар не всередині дому, але перед дверима неприятеля зустрічає, але всією силою в дім його не допускаючи, перед сіньми обороняться й кріпиться; а Україна до Великої Росії справжнім переддверрям і захистом: бо в ці літа на плечах козацьких і всієї України... на головах козацьких і всієї України за цілість голів Великоросійських і задумане від неприятеля спустошення великоросійське на бідній Україні відбулося».[28]

Авторам Конституції Україна, стосовно геополітичних планів шведського короля, не могла, звичайно, уявлятися передмур'ям чи переддверрям. Проте, відповідно до класичного імперського постулату «дружи через сусіда», незалежна й міцна Україна цілком виправдано розглядалася старшинами вигідною для Швеції у її протистоянні з Московією. Визнання над собою протекції-захисту з боку шведського короля ні в якому випадку не вказувало, що старшини орієнтувалися на політичну автономію. Автономія означає, що протегований має поводитися на поширення політико-правового простору країни монарха-протектора на Україну. Конституція ж чітко фіксує той факт, що Україна визнавала протектора при власній політико-адміністративній, судово-правовій системах, власній недоторканій території і визволеному народові, що мав би користуватися власними «правами й вольностями» без будь-якого обмеження.

Одне з найпомітніших місць у Вендерській Конституції займають питання, що стосуються звільнення політичного життя України-Гетьманщини від свавілля. Причина цьому лежала на поверхні тогочасних політичних змагань в українському суспільстві. Старшин найбільше турбувала загроза стати об'єктом свавілля з боку гетьмана. А складність завдань, що поставали перед політичною елітою в управлінні суспільними справами нерідко призводила до зіткнення поглядів, позицій, потреб та інтересів різних сторін у тому числі – старшин з гетьманом. Зіткнення між ними нерідко були дуже гострими як за змістом, так і за поведінковими реакціями. 1648 р., наприклад, під Замостям полковники могли звинуватити Б.Хмельницького у бездіяльності у прислуговуванні полякам а зі слів польських сучасників – і у п'янстві. Гетьман же, зі свого боку, міг вдатися до вельми жорсткого покарання, призначивши таких «крикунів» під час організованого на їхню ж вимогу штурму на найбільш небезпечні ділянки.[29]

Прикладом іншого зіткнення, де старшини виступали від імені інтересів окремішних, є рада осені 1653 р., коли «до гетьмана приходили полковники і казали йому гетьману: не потрібно нам чужої землі обороняти (мова про Волощину – О.С.), а свою безоглядно метати; досить нам того, що за себе стояти і свою землю обороняти. І гетьман дістав шаблю, і рубонув Черкаського полковника Єська по лівій руці.[30] Практично паралізував свого часу роботу Ради старшини Д.Многогрішний: «... Нині його, гетьмана, вся старшина боїться погляду і вести мову ні про які справи не сміє, оскільки гетьман став до них непомірно жорстоким», «тільки де кому мовить слово та й за шаблю».[31] У чолобитній на І.Самойловича старшини ставили у вину гетьману свавілля: «Уряди зі свого гніву віднімає і з непристойних причин їх карає, і в безчестю вводить, і коло хоче без суду і без доказу даремно».[32] Історична школа змагання виховала у його учасників ставлення до права як до політико-культурної цінності, котра мала звільнити сферу політики від свавілля. Чітку фіксацію цієї потреби ми зустрічаємо у Конституції П.Орлика. Там, зокрема, усувається можливість для корупційного шляху здобуття

державно-адміністративних посад особами, що «ненаситно прагнуть до власного збагачення» «всупереч праву і рівності», завойовуючи «прихільність гетьмана підступними дарунками».[33] Як бачимо, конституційно-правова норма сприймалася регулятором кадрової політики. Зорієнтованість на конституційну норму знаходила свою реалізацію і у підпорядкуванні їй гетьманської інституції у справі правосуддя. Якби хтось з «військових урядників» будь-якого рангу вчинив злочин «чи то гонор Гетьманський насмілився образити», гетьман ні в якому разі не міг їх покарати «приватною своєю помстою чи владою», а зобов'язувався передати справу на розгляд Генерального Суду, який і визначав би Факт вини та Форму покарання.

Нарешті, Конституція П.Орлика утверджувала провідну роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшин. Представники останньої отримували правовий захист у всіх випадках, коли вони приватно чи публічно вказували б гетьману на хиби його політики: «...Тоді старшина, полковники і радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на раді висловити докір його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки – він мусить подбати про виправлення порушень».[34]

Щойно викладені ідеї сприймаються рядом дослідників на користь тверджень, що, мовляв, Конституція служила засобом і свідченням ослаблення гетьманської влади.[35] Нам важко погодитися з ними, тому що, по-перше, обмеження свавілля з чийого б то не було боку не слід ототожнювати з ослабленням влади. Адже влада, за визначенням, передбачає узаконене, легітимне застосування сили. По-друге, в Україні не могла утвердитися ідея абсолютної автократичної влади, оскільки гетьман мав справу з людьми, які здобули свої права й вольності та маєтки за «правом меча». Як писав Мазепа-поет: Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм нрява». Як підкреслював історик В.Липинський, обов'язки старшин стосовно держави як і в Західній Європі випливали з лицарського родового права на землю. Абсолютна ж влада утверджується тим, де зі служби монарху випливає право на маєток. Український же гетьман мав справу з людьми, які не заглядали йому в руки, мовляв, дасть чи не дасть. Гетьман взаємодіяв з особами – соціальними суб'єктами, що потребували центральної влади для організації спільних справ і, насамперед, для захисту своїх соціальних завоювань.

По-третє, слабкість політичної системи України-Гетьманщини зумовлювалася не демократизмом, а її неповнотою. На це вказував українським історикам ще О.Терлецький. Її головними суб'єктами були гетьман зі своїм оточенням і старшинська опозиція. Але серед учасників політичного життя Гетьманщини не вистачало поспольства і, насамперед, міщанства. Тому, у випадку зіткнення, гетьман чи старшина, шукаючи підтримки в третій силі, зверталися до монарха-протектора, а не до міщанства, як це було, наприклад, в країнах Західної Європи. І Конституція П.Орлика якраз закладала основи соціально-політичного союзу гетьмана і міщанства. Її реалізація невідворотно мала зробити гетьмана сильним і найсильнішим суб'єктом суспільно-політичного життя України-Гетьманщини.

Врешті, якщо ми сприймаємо Бендерську Конституцію як початок нової європейської традиції, то чому до проблем зміцнення влади ми підходимо з позицій закоріненої в минулому ідеї абсолютизації влади. Чому не оцінюємо конституційну реформу влади у Гетьманщині з позицій Нового часу, провідною ідей) якого було встановлення балансу інтересів між суб'єктами політичного життя. А саме на це була спрямована Конституція П.Орлика перетворюючи Генеральну Раду, у інституційну арену політичних змагань, з одного боку гетьмана – уособлення загальносуспільного інтересу, а з іншого – старшин – представників інтересів своєї верстви. В цілому, зрівноважуючи обсяг владних повноважень усіх учасників політичного життя, Конституція П.Орлика закладала основи для зміцнення політичної системи Гетьманщини, перетворюючи її на дієвий засіб захисту інтересів політично самодостатнього народу.

До даних висновків ми намагалися обгрунтувати, що поява Конституції П.Орлика ні в якому разі не випадкова, що зона вирвана з європейських і українських потреб та особливостей суспільно-політичного життя. З іншого боку, закономірне не може зникнути раптово, в одночасся, більше себе ніколи не проявляючи. Але саме до такого висновку підштовхує розрив у описах процесу конституціоналізму в сучасних українських підручниках і посібниках. Наступним після Конституції П.Орлика 1710р. .як правило наводнться конституційний проект Г.Андрузького 1846-47 рр.

Історія України-Гетьманщнни дає нам можливість суттєво скоротити таку прогалину. Традиція конституціоналізму насамперед знайшла своє продовження на Лівобережжі наприкінці 20-х рр. XVIII ст. Проектом малої конституції, що регулювала б взаємини гетьмана і старшини та її найвпливовішого репрезентанта – генеральних старшин, цілком можна вважати виявлену Л.Окиншевичем, а потім несправедливо забуту «Анонімну записку про потребу обмежити владу Гетьмана». Документ, підготовлений кимось з претендентів на посаду одного з генеральних старшин напередодні виборів Д.Апостола,[36] теж передбачав провідну роль права та судового розгляду у політичному змаганні між гетьманом та старшиною.

Звернемо увагу, в записці не велася мова про примітивне обмеження прерогатив гетьмана. а про створення такої системи противаг. яка б дозволяла узгоджувати інтереси сторін. Щоб досягнути такого стану, у документі пропонувалося механізм надання гетьманом урядів (тоді: адміністративних посад) доповнити участю в ньому генеральних старшин, котрі б з огляду на заслуги, пропонували б до числа претендентів кандидатів із середовища "«несвояків гетьманських», видавали б, відповідно до заслуг, атестати, висловлювали б попередню згоду. Подібного змісту порядок пропонувалося запровадити і з приводу надання земельних володінь. Стосовно змагання інтересів сторін, яке виходило б за межі можливостей їх соціально-політичної взаємодії, документ пропонував посилити роль Генерального Суду, який би, а не гетьман, вирішував всі питання у справах усунення з урядів, відняття маєтків, «смертних екзекуцій» та публічних покарань.

Аналогічно до Конституції П.Орлика, анонімна записка пропонувала підпорядкувати гетьманську інституцію Генеральному судові і у питаннях вершення правосуддя: «Немалу з того образу народ малоросійський терпить на собі, що які справи чолобитні (велася мова про апеляції на рішення нижчих судових інстанцій – О.С.) хочеш бували розслідувані в Суді Генеральному і вирішені, проте ж і те судове вершення Гетьманська влада сама собою перевершувала зі своєї волі понад належні права малоросійські, а іноді і проти прав єдиним своїм міркуванням». Далі автор записки вимагав запровадження чіткого порядку, за яким апеляції розглядалися б виключно Генеральним Судом: «А поза Суд Генеральний щоб ніхто судженим не був».[37]

Так само провідну роль праву анонімна записка вимагала надати й стосовно проявів відвертого політичного змагання гетьмана і старшин: «Старшина Генеральна за указом Її І. В-ті затверджені будуть, щоб при владі Гетьманській мали гідний респект і повагу в справах і в здійсненнях вільні голоси і силу дійсну. Також і Полковники. А коли що вчиниться від влади Гетьманської не за слушністю і порядкам військовим всу-

перечь, щоб без огуди і побоювання представляти ретельно до виправлення вказаної неслушності. І те б влада Гетьманська сприймала за благо, не ставлячи собі того за досаду і протистояння («противность»), оскільки спільний обов'язок їх доглядати того що належить до доброго порядку і до користі народу малоросійського.[38]

Оскільки «Анонімна записка про потребу обмежити владу Гетьмана» стосувалася лише питань регулювання владних відносин між провідними суб'єкгами політичного життя Гетьманщини і не зачіпала питань регулювання взаємин між суспільними верствами і владою в цілому, ми вважаємо, що є всі підстави називати її проектом малої конституції. Ідеями конституціоналізму наповнене й відоме «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення колишніх старовинних прав Малоросії», підготоване З'їздом старшин у Глухові наприкінці 1763 р. Тут, зокрема, прозвучали тема заснування Сейму або Генеральної Ради як представницького органу від старшинства та значного товариства, де б всі питання, пов'язані з потребами українського народу, вирішувалися б більшістю голосів. У документі пропонувалося також виокремити в окрему гілку влади судову, доручивши її Трибуналу».[39]

Поза історією конституціоналізму поки що залишаються роботи й Григорія Андрійовича Полетики, хоча в них піднімаються теми обмеження тиранії гетьманської влади, обгрунтовується необхідність запровадження Генеральної Ради як представницького органу від українських старшин-шляхти.[40]

В цілому Конституція П.Орлика засвідчує, що у своєму політико-культурному розвитку українська старшина другої половини XVII – початку XVIII ст. стояла у ряду по-європейськи цивілізованих еліт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Музиченко П. Історія держави і права. – К., 2000.– С.204.
2. Василенко М.П. Конституція Пилипа Орлика // М.Петрів. Конституція України 1710 р.: Орлик і Василенко. – К., 1997. – С.13-18.
3. Конституции зарубежных государств. США, Великобритания, Франция, Италия, Германия, Япония, Канада. – М., 1996. – Введение. – С.VII.
4. Кінан Е Традиції московської політичної культури // Його ж: Російські історичні міфи. – К., 2001. – С.87.
5. Бойко Е.А. Политические ориентации как социальный феномен. – Автореферат диссертации... кандидата политических наук, Екатеринбург, 1996. – С.9.
6. Липинський В. Національна аристократія // Консерватизм: Антологія. – К., 1998. – С.252.
7. Конституція Пилипа Орлика // Історія Української Конституції. Упорядники А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко. – К., 1997. – С.31.
8. Там само. – С.32.
9. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького... // Пам'ять століть. – 1997. – №3. – С.31.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией. – СПб., 1862 – 1892 (далі: Акты ЮЗР).– Т.15. – С.414.
11. Там само. – С.414-415.
12. Історія Русів. – К.,1991. – С.216.
13. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) (далі: ДБХ). – К., 1961. – С.626-627.
14. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков – Т.1. – Владимир, 1903. – С.17.
15. Там само. – С.16, 19.
16. Там само. – С.17.
17. Конституція Пилипа Орлика. – С.35.
18. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954.– Т.3. – С.25-26.
19. Там само. – С.26.
20. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. – М., 1859. – Ч.1. – С.54, 63.
21. Акты ЮЗР – Т.11. – С.797.
22. Конституція Пилипа Орлика. – С.38.
23. Брик М. Юрій Немирич. На тлі історії України. – Лоссер, 1974. – С.24.
24. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т.XII. – С.148.
25. Окіншевич Л. Значне військове товариство. в Україні-Гетьманщині XУ11 – XVIII ст. – Мюнхен, 1948. – С.8.
26. Эварницкий Д.И. Источники... – Т.1. – С.15-16.
27. Конституція Плипа Орлика. – С.35.
28. Акты ЮЗР. – Т.5. – С.256.
29. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. VIII.– Ч.3. – К., 1996. – С.99.
30. Акты ЮЗР. – Т.10. – С.44.
31. Акты ЮЗР. – Т.9. – С.643-644.
32. Источники малороссийской истории... – Ч.1. – С. 302.
33. Конституція Пилипа Орлика. – С.41.
34. Там само, – С.39.
35. Василенко М.П. Конституція Пилипа Орлика. – С. 20-22.
36. Окиншевич Л. Звідомлення про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці комісії для виучування...права. – Вип. 3. – С.346.
37. Там само. – С. 362.
38. Там само.
39. Прошение малороссийских старшин и шляхетства, вместе с гетманом о поправлении разних старинних прав Малороссии // Укр. Іст. Журн. – 1993. – № 7-8. – С.88-89; № 9. – С.92-93.
40. Із паперів Григора Андрійовича Полетики (Друга половина XVIII віку). Историческое известие. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – С.142, 150, 151, 159, 161.